

Zbigņevs Stankevičs

Współpraca międzywyznaniowa na rzecz wartości rodzinnych: doświadczenia z Łotwy

Abstrakt: Przyczynkiem do napisania tego artykułu było zaproszenie do udziału w konferencji naukowej „Świętego Jana Pawła II dziedzictwo prawa naturalnego i międzynarodowych praw człowieka: ku stuleciu perswazji” zorganizowanej przez Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego i Międzynarodową Szkołę Prawa Uniwersytetu Ave Maria. Zaproponowałem podzielenie się łotewskimi doświadczeniami ostatnich dwudziestu pięciu lat w sferze obrony wartości rodzinnych, z uwzględnieniem współpracy pomiędzy różnymi wspólnotami religijnymi i wyznaniowymi działającymi w Łotwie. Opracowanie niniejsze opiera się na wybranych dokumentach prawa międzynarodowego i łotewskiego, jak również dokumentach dotyczących kwestii poruszanych i publikowanych w łotewskich środkach masowego przekazu. W cytowanych wspólnych listach przywódców religijnych i w artykule mego autorstwa z 2002 r. przytoczono analizę faktów i materiałów w obszarze obrony życia poczętego i wartości rodzinnych. Niniejszy materiał przybliży główne tematy dyskusji toczonych w łotewskim społeczeństwie w ciągu ostatnich dwóch dekad.

Słowa kluczowe: aborcja, związek cywilny, konstytucja, rodzina, Konwencja Sтамбуlska.

Wartości rodzinne są kultywowane przez główne religie świata i chrześcijan zgodnie z prawem naturalnym, które jest również podstawą procesów rozwoju politycznego i społecznego na rzecz dobra każdego narodu. Łotwa zapisała te wartości w swojej konstytucji, która została pierwotnie promulgowana 30 czerwca 1922 r. i zmieniona w 2005 r. poprzez rozszerzenie pojęcia małżeństwa: Artykuł 110 potwierdza, że państwo chroni i wspiera małżeństwo — związek mężczyzny i kobiety, rodzinę, oraz prawa rodziców i prawa dzieci¹.

¹ *The Constitution of the Republic of Latvia*, <https://likumi.lv/ta/en/en/id/57980> (12.06.2023).

W międzyczasie różne ideologiczne koncepcje genderyzmu, związków *de facto* i związków homoseksualnych wywarły wpływ na łotewski krajobraz prawny i polityczny. Wartości rodzinne zostały zagrożone przez potencjalne lub uchwalone przepisy prawne i regulacje dotyczące samych pojęć małżeństwa i rodziny, relacji między płciami oraz zamachów na życie ludzkie poprzez aborcję. Powyższe przypadki świadczą o ścieraniu się takich wartości jak życie, wolność, godność ludzka, zdrowie, prywatność, bezpieczeństwo i integralny rozwój. Kościół rzymskokatolicki w Łotwie podjął ścisłą współpracę ekumeniczną z innymi kościołami chrześcijańskimi w celu promowania małżeństwa i wartości rodzinnych dla wspólnego dobra pośród wyzwań stojących przed nami w dzisiejszych czasach.

1. Ustawa o związkach cywilnych

Decyzja łotewskiego Trybunału Konstytucyjnego z 2020 r. przyczyniła się do ponowienia wysiłków na rzecz uchwalenia ustawy o związkach partnerskich. W 2020 r. kobieta, której partnerce nie udzielono zamierzonego urlopu po urodzeniu dziecka, złożyła skargę do Trybunału Konstytucyjnego. W listopadzie 2020 r. sąd orzekł, że przepisy prawa pracy dotyczące urlopu tylko dla ojca dziecka są niezgodne z konstytucją². Trybunał podkreślił, że rodzinę stanowi nie tylko związek małżeński, zmieniając w ten sposób dotychczasową definicję rodziny. Trybunał Konstytucyjny stwierdził, że państwo ma obowiązek chronić i wspierać również rodziny partnerskie osób tej samej płci. Ustawodawca zobowiązany został do określenia, do połowy 2022 roku, w jaki sposób dokonać zmian w przepisach, aby doprowadzić do wprowadzenia odpowiednich rozwiązań prawnych zgodnych z orzeczeniem Trybunału. W związku z rzeczonym orzeczeniem ustawodawca może zmienić kodeks pracy bądź inne przepisy.

Z jednej strony wyrok Trybunału Konstytucyjnego nie ma wpływu na instytucję małżeństwa, definiowanego jako związek kobiety i mężczyzny, ale wiele osób uznało, że wyrok ten stanowi zagrożenie dla tradycyjnych wartości. W związku z powyższym w dniu 29 lipca 2021 r. Centralna Komisja Wyborcza (CVK) dokonała rejestracji projektu ustawy „Zmiana Konstytucji Republiki Łotewskiej” przedłożonego przez grupę inicjatywną dla zbierania podpisów — „Stowarzyszenie Łotewskich Mężów”, który zakładał doprecyzowanie pojęcia rodziny w art. 110 Konstytucji. Wraz z proponowanymi zmianami, artykuł 110 Konstytucji miałby

² Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 listopada 2020 r. w sprawie nr 2019-33-01, https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2019/12/2019-33-01_Spriedums.pdf (12.06.2023).

być bardziej precyzyjny w kwestii małżeństwa i relacji rodzinnych: *Państwo chroni i wspiera małżeństwo — związek kobiety i mężczyzny — oraz rodzinę opartą na małżeństwie, pokrewieństwie lub przysposobieniu*. Liczba podpisów wymaganych do przedłożenia projektu zmiany konstytucji w parlamencie wynosiła 154 868, co stanowiło nie mniej niż jedną dziesiątą liczby obywateli uprawnionych do głosowania w poprzednich wyborach parlamentarnych. Wyborcy mogli składać podpisy pod projektem zmiany Konstytucji przez 12 miesięcy — od 30 lipca 2021 roku do 29 lipca 2022 roku.

Łotewscy biskupi rzymskokatolicki poparli inicjatywę zmierzającą do zdefiniowania pojęcia rodziny w konstytucji w następującym orędziu z dnia 10 sierpnia 2021 r.: „Konferencja Episkopatu Łotwy popiera projekt ustawy »Zmiana Konstytucji Republiki Łotewskiej« przedłożony przez Stowarzyszenie Łotewskich Mężów 29 lipca [2021 r.], który ma na celu doprecyzowanie definicji pojęcia rodziny.

Projekt ustawy przewiduje zmianę Konstytucji w art. 110, nadając mu następujące brzmienie: *Państwo chroni i wspiera małżeństwo — związek kobiety i mężczyzny — oraz rodzinę opartą na małżeństwie, pokrewieństwie lub przysposobieniu. Państwo chroni prawa dziecka, w tym prawo do dorastania w rodzinie opartej na kobiecie-matce i mężczyźnie-ojcu. Państwo chroni prawa rodziców i ich swobodę wychowywania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem religijnymi i filozoficznymi.*

Państwo zapewnia szczególne wsparcie dzieciom niepełnosprawnym i rodzicom, którzy się nimi opiekują, dzieciom pozostawionym bez opieki rodzicielskiej lub ofiarom przemocy, rodzinom wielodzietnym oraz matkom i ojcom, którzy sprawują opiekę nad dziećmi bez udziału drugiego rodzica³.

Biskupi zachęcają katolików do przyłączenia się do tej inicjatywy poprzez złożenie swych podpisów, tak aby w ciągu roku zebrać niezbędne głosy i przeprowadzić referendum w sprawie wzmocnienia pojęcia rodziny w art. 110 Konstytucji.

Przyszłość Kościoła i całej ludzkości jest zależna od siły więzi rodzinnych, wzajemnej odpowiedzialności jej członków i troski o wzajemne dobro. Napięcia wywołane

³ O projekcie zmian w Konstytucji, przedłożonym przez Stowarzyszenie Łotewskich Mężów, <https://likumi.lv/ta/id/325057-par-biedribas-latvijas-viru-biedriba-iesniegto-satversmes-grozijumu-projektu> (29.07.2021). Tutaj i poniżej tłumaczenie z języka łotewskiego na język angielski dokonane przez Autora.

przez kulturę konsumpcjonizmu i indywidualizmu dla przyjemności zagrażają normalnemu rozwojowi i dojrzewaniu jednostek w wielu rodzinach.

Niesłusznym jest myśleć, iż rozszerzenie pojęcia rodziny może przynieść korzyści całemu społeczeństwu. Wręcz przeciwnie, tylko wyłączny i nierozzerwalny związek mężczyzn i kobiet w pełni spełnia niezbędną funkcję społeczną, gwarantując stabilność zobowiązań i umożliwiając dzieciom pojawianie się i dorastanie w bezpiecznym, zapewniającym wsparcie środowisku. Z tego względu nasze podpisy mogą stanowić konkretny krok na drodze obrony rodzin. [...]

Dzięki niech będą Bogu za to, że wiele rodzin, którym daleko do doskonałości, żyje w miłości, wypełnia swe powołanie i podąża naprzód, nawet jeśli po drodze doświadczają różnych niepowodzeń⁴.”

W odpowiedzi na orzeczenie Trybunału z listopada 2020 r. Ministerstwo Sprawiedliwości rozpoczęło prace nad opracowaniem odpowiedniego przepisu prawnego. Powołano grupę roboczą z udziałem przedstawicieli organizacji pozarządowych i kościołów. Przez cały rok grupa ta pracowała, wkładając wiele wysiłku w stworzenie wystarczająco wyważonej propozycji, która byłaby zgodna z orzeczeniem Trybunału Konstytucyjnego, nie dzieliłaby niepotrzebnie społeczeństwa i zapewniała jak największe korzyści dzieciom.

Dlatego też skierowanie 1 lutego 2022 r. pod obrady komisji parlamentarnych projektu ustawy o związkach cywilnych wzbudziło zaskoczenie i konsternację⁵. Po zapoznaniu się z rzeszonym projektem ustawy można zauważyć, że nie różnił się on znacząco od liberalnych projektów ustaw o rejestracji małżonków i związków partnerskich, które były już niegdyś rozpatrywane i odrzucane przez Parlament.

W lutym 2022 r. Ministerstwo Sprawiedliwości przedłożyło projekt ustawy przygotowany w odpowiedzi na orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 2020 r. w sprawie urlopu rodzicielskiego, w którym Trybunał uznał, że Konstytucja nakłada na ustawodawcę obowiązek zapewnienia ochrony prawnej rodzinom osób tej samej płci.

⁴ Konferencja Episkopatu Łotwy o poprawkach do Konstytucji, <https://katolis.lv/2021/08/latvijas-biskapu-konference-par-grozijumiem-satversme/> (10.08.2021).

⁵ Ustawa o związkach cywilnych, <https://titania.saeima.lv/LIVS13/saeimalivs13.nsf/0/94894F3C9166D3DEC22588000302475?OpenDocument> (12.06.2023).

Ustawa o związkach cywilnych przyznaje dwóm dorosłym osobom, w tym parom osób tej samej płci, prawo do rejestracji swojego związku w celu uzyskania minimum ochrony prawnej, socjalnej i ekonomicznej ze strony państwa.

Jednakże pary te nie będą mogły uzyskać takiego samego zakresu gwarancji, jak w przypadku małżonków, którzy zarejestrowali swój związek małżeński w urzędzie stanu cywilnego lub w kościele, gdzie również obiecali sobie obopólne zaufanie.

Przyjrząwszy się ustawie o związkach cywilnych, można zauważyć, że jest ona zasadniczo „wersją light” lub „surogatem” instytucji małżeństwa. Ustawa ta stanowi pierwszy krok ku daleko idącym zmianom w społeczeństwie. Doświadczenia innych krajów pokazują, iż po przyjęciu przepisów regulujących związki partnerskie osób tej samej płci, prędzej czy później dochodzi do usankcjonowania małżeństw zawieranych przez osoby tej samej płci.

23 marca 2023 r. zwierzchnicy łotewskich kościołów chrześcijańskich przesłali list do łotewskiego parlamentu, w którym wyrazili swoją opinię na temat projektu ustawy o związkach cywilnych, będącego przedmiotem dyskusji w komisjach parlamentarnych w lutym. Tekst listu przedstawiam poniżej:

„Powszechna Deklaracja Praw Człowieka ONZ stwierdza, że rodzina jest naturalną i podstawową jednostką społeczną i ma prawo do ochrony ze strony społeczeństwa i państwa. Bóg stworzył mężczyznę i kobietę i pobłogosławił rodzinę składającą się z męża i żony, a w tej pobłogosławionej przez Boga rodzinie rodzą się, dorastają i są wychowywane dzieci. Wspólne wychowanie dzieci przez ojca i matkę jest podstawą moralnego, religijnego i społecznego rozwoju człowieka. Tylko w związku mężczyzny i kobiety może narodzić się życie — dziecko, które potrzebuje obojga rodziców — ojca i matki.

Życie nie zawsze jest usłane różami, a ojciec nie zawsze chce lub może wychowywać dziecko. Jako społeczeństwo doświadczamy konsekwencji braku ojców: nadużywanie substancji odurzających, destrukcyjne zachowania, samobójstwa, przedwczesne podejmowanie współżycia seksualnego, choroby przenoszone drogą płciową, niższy poziom wykształcenia, niższe dochody i tak dalej.

Zważywszy na powyższe, w łotewskim Narodowym Planie Rozwoju na lata 2021-2027 do sekcji „Pokolenia silnych rodzin” włączono zadanie: Wzmocnienie rodziny jako wartości w społeczeństwie (s. 24).

Plan ma na celu, *inter alia*, zwiększenie ochrony socjalnej dla rodziców, rozwój środowiska przyjaznego rodzinie, docenienie rodzin wielodzietnych, wzmocnienie roli ojca w rodzinie, poprawę umiejętności rodzicielskich młodych ludzi, wspieranie rodziny i małżeństwa oraz wzmocnienie roli solidarności międzypokoleniowej w procesie zrównoważonego wzrostu.

Tymczasem w orzeczeniu wydanym 12 listopada 2020 r. (sprawa nr 2019-33-01) łotewski Trybunał Konstytucyjny orzekł, że ojciec dziecka winien zostać zastąpiony przez partnera matki (inną kobietę). W odpowiedzi Ministerstwo Sprawiedliwości rozpoczęło działania, mające na celu wypracowanie stosownego przepisu prawnego.

Doceniamy gotowość do podjęcia takich działań na drodze dialogu ze społeczeństwem. Powołano grupę roboczą z udziałem przedstawicieli organizacji pozarządowych i kościołów. Przez cały rok grupa ta pracowała, wkładając wiele wysiłku w stworzenie wystarczająco wyważonej propozycji, która byłaby zgodna z orzeczeniem Trybunału Konstytucyjnego, nie dzieliłaby niepotrzebnie społeczeństwa i zapewniała jak największe korzyści dzieciom.

Z tego też powodu projekt ustawy o związkach cywilnych (CSL), który został przedłożony pod obrady komisji parlamentarnych 1 lutego, wywołał zdziwienie i konsternację. Po zapoznaniu się z rzezonym projektem ustawy oczywiste jest, że nie różni się on znacząco od projektów ustaw o rejestracji małżonków i związków partnerskich, które były już niegdyś rozpatrywane i odrzucane przez Parlament. Projekt jest bowiem skierowany zarówno do par heteroseksualnych, jak i jedнопłciowych (zob. np. art. 7 projektu ustawy o związkach cywilnych i art. 84 Kodeksu Cywilnego; art. 17 projektu ustawy o związkach cywilnych i art. 89 ust. 1 Kodeksu Cywilnego; art. 18 projektu ustawy i art. 90 Kodeksu Cywilnego).

Istotną różnicą w stosunku do powinności małżonków jest zniesienie obowiązku bycia wzajemnie godnym zaufania przez członków związku cywilnego. CSL idzie znacznie dalej, niż wymaga tego orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego: projekt ustawy CSL pozwala na rejestrację związków osób tej samej płci. Prowadzi to do rozmycia instytucji małżeństwa i rodziny chronionych w art. 110 Konstytucji, a prawo dzieci do dorastania wraz ze swymi biologicznymi rodzicami może być zagrożone.

Dorastanie w rodzinie, która składa się z taty-mężczyzny i mamy-kobiety, leży w najlepszym interesie każdego dziecka. Obowiązkiem państwa i każdego

obywatela jest możliwe jak największe wspieranie i umacnianie takiego związku. Prezydent [Łotwy] Egils Levits, nadal zasiadający w Trybunale Sprawiedliwości Unii Europejskiej, słusznie zauważył, że wprowadzenie instytucji zarejestrowanego związku partnerskiego otwartego zarówno dla par homoseksualnych, jak i heteroseksualnych, zgodnie z orzecznictwem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, prowadzi *de facto* do uznania małżeństw osób tej samej płci. To z kolei stałoby w sprzeczności z Konstytucją Republiki Łotewskiej.

W Europie toczy się wojna, a w społeczeństwie utrzymują się napięcia. Obywatele odczuwają już zmęczenie i polaryzację z powodu czasowych ograniczeń związanych z pandemią. Naszym zdaniem nie jest to czas na forsowanie ustawy w Parlamencie, co dodatkowo zaogni emocje i pogłębi sprzeczności. W związku z tym wzywamy, aby nie porzucano zamiaru wypracowania zrównoważonych i publicznie akceptowalnych ram współpracy z przedstawicielami społeczeństwa.

Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego może zostać wykonane drogą nowelizacji prawa pracy. Osoby mieszkające we wspólnym gospodarstwie domowym mają możliwość zawierania umów i notarialnego poświadczania swojego pełnomocnictwa. System ten można dodatkowo usprawnić, oferując poświadczony notarialnie pakiety umów. W ten sposób ustawodawca wypełniłby zobowiązania nałożone przez Trybunał Konstytucyjny i zarazem umożliwił Grupie Roboczej i innym specjalistom kontynuację prac nad wypracowaniem rozstrzygnięcia, którego niezbędne zarysy zostałyby nakreślone w sposób, w jaki ludzie korzystają z proponowanego tutaj rozwiązania.

W czasach, gdy niepewność co do przyszłości, konsekwencje niestabilności związków i zaniechywanie dzieci są tak wyraźnie widoczne w społeczeństwie, stabilna rodzina oparta na małżeństwie i wzajemnym zaufaniu może zapewniać poczucie bezpieczeństwa i pokoju.

Dlatego też wzywamy posłów do Parlamentu, aby poparli jedynie takie brzmienie projektu ustawy, które wzmocni rodziny i zjednoczy nasze społeczeństwo”.

Pomimo kontrowersji w czwartek, 12 maja 2022 r., po burzliwej debacie w drugim czytaniu, Parlament poparł ustawę o związkach cywilnych, która zezwoliłaby parom tej samej płci na rejestrację ich związków i przekazał ustawę do ostatniego czytania, gdzie została odrzucona i nie uzyskała ostatecznego zatwierdzenia.

2. Wyzwania związane z konwencją stambulską

Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, tak zwana Konwencja Stambulska, została przyjęta w 2011 r.⁶

Łotwa podpisała Konwencję 18 maja 2016 r., ale dopiero po jej ratyfikacji państwo będzie zobowiązane do pełnego przestrzegania jej postanowień. Łotwa jest jednym z 7 krajów europejskich, które jeszcze tej ratyfikacji nie dokonały. Dyskusje na temat zasadności ratyfikacji Konwencji przez Łotwę są kontynuowane, a opinie „za” i „przeciw” uzależnione są od różnorodnych przesłanek ideologicznych.

Ministerstwo Sprawiedliwości opracowało analizę prawną potencjalnego wpływu konwencji na łotewski system prawny. Z analizy wynika, iż ideologia leżąca u podstaw Konwencji Stambulskiej, jak również niektóre normy w niej zawarte, nie są zgodne z głównymi zasadami łotewskiej konstytucji i podstawowymi prawami człowieka. Można przytoczyć trzy przykłady:

- 1) Konwencja zobowiązuje państwa-strony Konwencji do unikania dyskryminacji nie tylko ze względu na płeć, ale także ze względu na płeć kulturową („gender”). Aby zapewnić przestrzeganie zasady niedyskryminacji, Łotwa prędzej czy później będzie zobowiązana do rozpoczęcia interpretacji art. 110 Konstytucji, a także drugiej części art. 35 prawa cywilnego w świetle społecznej teorii płci. Oznacza to zezwolenie na małżeństwa osób tej samej płci, nawet bez wprowadzania zmian w pierwszym zdaniu artykułu 110 Konstytucji;
- 2) Konwencja w rażący sposób nie uwzględnia praw rodzicielskich w zakresie edukacji dzieci zagwarantowanych zarówno w artykule 112 Konstytucji, jak i w międzynarodowych instrumentach ochrony praw człowieka. Ponadto nie wzięto pod uwagę wolności wyznania rodziców, która jest nierozzerwalnie związana z prawem do kształcenia dzieci zgodnie z przekonaniem religijnym i filozoficznym rodziców;
- 3) Pierwszy ustęp artykułu 12 Konwencji zobowiązuje państwa-strony Konwencji do dokonywania zmian w myśleniu i postawach ludzi. Taki wymóg nie jest zgodny z artykułami 99 i 100 Konstytucji, ponieważ każda osoba w Łotwie ma

⁶ Convention of the Council of Europe on preventing and combating violence against women and domestic violence, <https://rm.coe.int/168008482e> (11.05.2011); Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, <https://rm.coe.int/168046253c> (28.08.2023).

prawo do swobody myślenia, a także do swobodnego wyrażania swoich opinii, pod warunkiem że nie naruszają one praw podstawowych przysługujących innym osobom (artykuł 116 Konstytucji).

W dniu 29 kwietnia 2016 r. opublikowano list otwarty przywódców kościołów chrześcijańskich w Łotwie nawołujący parlament do nieratyfikowania Konwencji Stambulskiej, o następującej treści:

„Po zapoznaniu się ze strategią na rzecz ograniczania przemocy przedstawioną w Konwencji Stambulskiej pragniemy wyrazić naszą opinię na temat tego dokumentu, mając na uwadze, że jego ratyfikacja może wywrzeć wpływ na każdego mieszkańca Łotwy.

Przede wszystkim pragniemy podkreślić, iż przemoc skierowana przeciwko kobietom jest sprzeczna zarówno z wiarą chrześcijańską, jak i z człowieczeństwem, oraz że przemoc winna zostać całkowicie wyeliminowana z relacji międzyludzkich. Przemoc musi być zwalczana na wszystkich poziomach, począwszy od edukacji i prawodawstwa mającego na celu wspieranie ofiar przemocy. Kościoły chrześcijańskie podejmują te kwestie poprzez zachęcanie do budowania relacji opartych na wzajemnym szacunku i autentycznych korzyściach dla drugiej osoby. Celowi temu służy głoszenie ewangelii, kursy przygotowujące do małżeństwa, rozmaite inicjatywy terapii rodzinnej oraz działania edukacyjne dla rodziców. Stanowi również centrum uwagi różnych organizacji chrześcijańskich, które świadczą konkretną pomoc ofiarom przemocy.

W Konwencji Stambulskiej czy też *Konwencji Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej* państwa sygnatariusze zobowiązują się do wyeliminowania wszystkich form przemocy skierowanej wobec kobiet. Zobowiązanie takie jest bardzo pozytywne. Wątpliwości i zastrzeżenia budzi jednak sposób, w jaki autorzy Konwencji analizują przyczyny przemocy, do których nie zaliczają ludzkich wad, błędów i słabości, lecz tradycję, kulturę, religię i instytucję rodziny. Konwencja nie podejmuje kwestii promowania przemocy w mediach i pornografii, które uprzedmiotawiają kobiety w najbardziej uwłaczający sposób. Nie porusza kwestii nadużywania alkoholu lub narkotyków, które są najściślej powiązane z przemocą domową i pozadomową. Konwencja nie chroni również poczętych dzieci przed tak skrajnymi formami przemocy, jak aborcja. Przeciwnie, Konwencja Stambulska dotycząca przemocy — w kontekście europejskim! — utożsamia przemoc wobec kobiet z 'przejawem nierównych

stosunków władzy między kobietami a mężczyznami na przestrzeni wieków'. Szczególne obawy budzi art. 12 Konwencji, który stanowi, że 'Strony podejmą działania niezbędne by promować zmianę społecznych i kulturowych wzorców zachowań kobiet i mężczyzn w celu wykorzenia uprzedzeń, zwyczajów, tradycji oraz innych praktyk opartych na idei [...] [o] stereotypowych rolach kobiet i mężczyzn'⁷. Nie sprecyzowano, jakie role kobiet i mężczyzn Konwencja uznaje jako przyczyniające się do przemocy. Pozwala to na bardzo szeroką interpretację konwencji, a także na skierowanie jej przeciw istotnym wartościom i instytucji rodziny jako takiej.

Podobnie nieprecyzyjny jest ustęp 85 Sprawozdania wyjaśniającego do Konwencji: 'Strony Konwencji są zatem zobowiązane do podjęcia środków niezbędnych do propagowania zmian w mentalności i postawach'⁸. Nie określono, które stereotypy dotyczące płci należy zmienić.

Ogólnie można stwierdzić, że konwencja nie wzywa do zwalczania faktycznych przyczyn przemocy, ale otwiera możliwości narzucenia Łotwie projektu transformacji społeczeństwa opartego na ideologii płci kulturowej („gender”), co stałoby w sprzeczności z Konstytucją Republiki Łotewskiej.

My, hierarchowie łotewskich kościołów chrześcijańskich, wzywamy polityków, rządy i urzędników, aby postrzegali potrzebę wyrażoną w tytule Konwencji Stambulskiej jako zachętę do zrobienia wszystkiego, co możliwe, aby zwalczać faktyczne przyczyny przemocy domowej, a tym samym walczyć z przemocą wobec kobiet. Odnośnie do treści konwencji, jesteśmy przekonani, że w obecnej formie jest ona niemożliwa do zaakceptowania, ponieważ zawiera znaczące mankamenty, które pozwalają na stronicze, ideologiczne wyjaśnienia, nawet te niemające nic wspólnego z eliminacją przemocy. Jeśli Parlament będzie nadal zobowiązany do ratyfikacji Konwencji Stambulskiej, wzywamy do zapewnienia ochrony wartości utrwalonych w Konstytucji i ustawodawstwie Republiki Łotewskiej⁹.”

⁷ Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, <https://rm.coe.int/168046253c> (28.08.2023).

⁸ *Explanatory Report to the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence*, 11.05.2011, Council of Europe Treaty Series – No. 210, s. 16, <https://rm.coe.int/ic-and-explanatory-report/16808d24c6>

⁹ List otwarty przywódców łotewskich kościołów chrześcijańskich dotyczący Konwencji Stambulskiej, <https://katolis.lv/2016/05/latvijas-kristigo-baznicu-vaditaju-atklata-vestule-par-stambulas-konvenciju/> (2.05.2016).

W dniu 18 kwietnia 2018 r. odbyło się posiedzenie Rady Ekspertów poświęcone Konwencji Stambulskiej, zorganizowane przez Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych Łotewskiej Akademii Nauk. Celem posiedzenia była ocena zakresu Konwencji Stambulskiej oraz jej znaczenia dla Łotwy.

Eksperci poszukiwali odpowiedzi na następujące pytania:

- 1) Czy Konwencja Stambulska dotyczy tylko równości płci? Na jakie inne sfery ma wpływ?
- 2) Czym jest przemoc i równość / równouprawnienie w życiu codziennym; czym się objawia przemoc i jak można ją ograniczyć lub jej zapobiec?
- 3) Jakie mogą być konsekwencje nieratyfikowania przez Łotwę konwencji stambulskiej (ewentualne kary za nieprzestrzeganie dyscypliny UE, utracone korzyści, utracone straty)?

Rezultaty posiedzenia Rady Ekspertów zostały podsumowane w „Konkluzjach Rady” i przekazane właściwym instytucjom państwowym, ekspertom, środkom masowego przekazu oraz opublikowane w mediach Akademii Nauk¹⁰.

Rada Ekspertów podjęła następującą decyzję: dopóki niejasne kwestie nie zostaną doprecyzowane, a ich wpływ nie zostanie zbadany i wyjaśniony opinii publicznej, Konwencja Stambulska może zostać wykorzystana jako narzędzie ideologiczne; Rada wezwała zatem do odroczenia ratyfikacji *Konwencji o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej* (Konwencja Stambulska).

3. Ustawodawstwo dotyczące aborcji w Łotwie

W 1955 r. aborcje w ZSRR, w tym w Łotewskiej SRR, zostały swobodnie dozwolone po 19-letnim zakazie. Dało to każdej kobiecie możliwość przerwania ciąży do 12. tygodnia.

Aktualnie obowiązująca „Ustawa o zdrowiu seksualnym i reprodukcyjnym”, która legalizuje aborcję, została przyjęta 31 stycznia 2002 roku. Artykuł 25 Ustawy

¹⁰ Konkluzje posiedzenia Rady Ekspertów poświęconego Konwencji Stambulskiej, zorganizowanego przez Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych Łotewskiej Akademii Nauk, http://www.lza.lv/index.php?option=com_content&task=view&id=4425&Itemid=47 (4.06.2018).

o zdrowiu seksualnym i reprodukcyjnym Republiki Łotewskiej zezwała na aborcję na życzenie kobiety do dwunastego tygodnia ciąży¹¹.

Wiosną 2002 r., gdy ustawa została przyjęta, chrześcijańskie siły polityczne zbierały podpisy w celu zaproponowania referendum w sprawie wprowadzenia znacznie surowszego aktu prawnego, który zezwalałaby na aborcję jedynie w celu ratowania życia kobiety i w przypadku gwałtu. Próba ta zakończyła się niepowodzeniem.

Niemniej jednak liczba aborcji systematycznie spada od momentu uzyskania niepodległości. Jeśli w 1991 r. w Łotwie przeprowadzono 38 tys. aborcji, to w 2010 r. liczba ta spadła do 7,4 tys., a w 2020 r. do 2,8 tys. Jest to w dużej mierze zasługa aktywnego ruchu pro-life, który zrzesza łotewskich chrześcijan różnych wyznań. Dyrektorem katolickiego ruchu pro-life w Łotwie jest luteranin. Ekumeniczna kampania „40 dni dla życia” jest przeprowadzana dwa razy w roku od 2014 r.

W styczniu 2002 roku, jako ksiądz rzymskokatolicki, opublikowałem w mediach publicznych artykuł mający na celu propagowanie dyskusji na temat aborcji. Stwierdziłem w nim:

„I ja, i każdy z nas mógł się nie urodzić i zostać zgładzony w wyniku aborcji przeprowadzonej w różnych okolicznościach. Nasi rodzice podjęli jednak decyzję na korzyść nas i życia, kiedy postanowili sprowadzić nas na ten świat”¹². Kościół ma obowiązek bronić prawa do życia każdego człowieka i nie może milczeć, gdy najbardziej bezbronni są krzywdzeni. Mamy teraz obowiązek budowania tego, co chcemy nazywać demokratycznym i praworządnym społeczeństwem, państwem i jego prawami.

Stoimy teraz przed wyborem: czy mamy prawo umocować zasadę „aborcji” w prawie i zaakceptować ludzkie prawo do unicestwienia drugiej osoby? Kwestia opowiadania się „za” lub „przeciw” aborcji otwiera drzwi do debaty, w której duża część społeczeństwa, w tym członkowie wyznań chrześcijańskich, bierze obecnie udział na różnych poziomach, aczkolwiek kwestia odrębności prawa krajowego może być kwestionowana.

¹¹ Ustawa o zdrowiu seksualnym i reprodukcyjnym.

¹² Zbignevs Stankēvičs, „Dlaczego jestem szczęściarzem?” („Kāpēc man ir paveicies?”), *Diena*, 23.01.2002 r., <https://www.diena.lv/raksts/pasaule/krievija/kapec-man-ir-paveicies-11226015> (28.08.2023).

Najnowsze statystyki pokazują, iż Łotwa odnotowuje najniższy współczynnik dzietności i najwyższy współczynnik umieralności w Europie (odpowiednio 8,3 i 13,8 na tysiąc mieszkańców). Kościół ma obowiązek stać na straży prawa do życia każdej istoty ludzkiej i nie może zachowywać milczenia, gdy dotyczy to tych najbardziej bezbronnych. Z tego powodu Kościół jednoznacznie zajmuje stanowisko pro-life i wspierające zdrowie publiczne, uznając, że bez życia samo istnienie państwa jest wątpliwe. Będąc otwartymi na dialog oparty na wzajemnym szacunku, chrześcijanie pragną wzmocnić swoje stanowisko, wyjaśniając, iż argumenty teologiczne wyrażone w przykazaniu „Nie zabijaj!” nie stoją wcale w sprzeczności z argumentami prawnymi, naukowymi i uniwersalnymi, ale wręcz pozostają z nimi w bezpośredniej harmonii.

Ocena prawna indukowanej aborcji i jej legalizacja prawna wymaga pewnej refleksji nad fundamentami prawa krajowego. Kraj, który chce stać się prawdziwie demokratyczny i oparty na rządach prawa, musi sprawić, by prawa człowieka przenikały zarówno prawo publiczne, jak i prywatne, przy czym by przenikały prawo prywatne w coraz większym zakresie. Jeśli państwo chce określić możliwe kierunki działań w sferze prawa prywatnego, powinno odnieść się do tych kwestii poprzez pryzmat praw człowieka. Uzupełniając Konstytucję o rozdział poświęcony prawom człowieka, prawa te zostały uznane za wiążące dla państwa, stanowiąc w art. 93, że „prawo każdego człowieka do życia podlega ochronie prawnej”.

Z prawnego punktu widzenia każdy człowiek i każda osoba nabywa prawa i wolności przysługujące mu lub jej z chwilą urodzenia. Logiczne byłoby zatem stwierdzenie, że prawa dzieci nienarodzonych nie podlegają ochronie. Argument ten jest również jednym z najczęściej używanych w obronie prawa kobiety do unicestwienia nienarodzonego dziecka. W innych częściach Europy naturalne prawo człowieka — prawo do życia — jest wykorzystywane jako miernik oceny innych praw, a część przepisów łotewskiego cywilnego prawa spadkowego również przewiduje prawo nienarodzonego dziecka do dziedziczenia.

Aborcja stanowi pogwałcenie w kontekście prawa naturalnego, ponieważ sam fakt życia stanowi podstawę do przysługiwania innych praw. Preambuła do Konwencji ONZ o prawach dziecka stanowi, iż „dziecko, z uwagi na swoją niedojrzałość fizyczną oraz umysłową, wymaga szczególnej opieki i troski, w tym właściwej ochrony prawnej, zarówno przed, jak i po urodzeniu”. Należy jednak dodać na wstępie, że z prawnego punktu widzenia kwestia ta nie została jeszcze w pełni rozwiązana i nadal jest przedmiotem różnych interpretacji.

Obecnie ustawodawstwo krajowe, godząc prawa kobiet i ich nienarodzonych dzieci, nadaje większe znaczenie prawom kobiet. Niemniej jednak, jeśli prawo krajowe odmawia grupie osób (w tym nienarodzonym dzieciom) ochrony, do której grupa ta jest ustawowo uprawniona, to tym samym zaprzecza równości wszystkich osób w obliczu prawa.

Aborcja nie stanowiłaby pogwałcenia praw człowieka, gdyby poczęte dziecko nie było uważane za istotę ludzką do pewnego określonego wieku. Pozostawiając każdemu subiektywne pytanie o to, w jaki sposób bezpośredni kontakt seksualny dwóch istot ludzkich przeciwnej płci może biologicznie skutkować „czymś innym niż człowiek”, nakreślmy naukową stronę tego zagadnienia, próbując znaleźć odpowiedź na pytanie „jak i kiedy powstaje człowiek”. Kwestia początku pochodzenia człowieka nie może być interpretowana tak szeroko, jak kwestia pochodzenia całej cywilizacji, ponieważ moment powstania człowieka można prześledzić niemal w każdym szczególe, a pochodzenie to można potwierdzić faktami nauk przyrodniczych.

Naukowcy zwracają uwagę, że w momencie, gdy plemnik zapładnia komórkę jajową, zostają zdeterminowane ogólne i indywidualne cechy poczętej osoby — płeć, kolor oczu, włosów i skóry, rysy twarzy itp. Nowa komórka, która składa się z komórki jajowej i plemnika, zawiera kod genetyczny poczętego człowieka, dzieląc chromosomy w jądrze komórki około dzień po zapłodnieniu, tworząc dwie, a następnie niezliczone komórki o tych samych cechach genetycznych. Cztery lub pięć dni po zapłodnieniu nowe ciało zostaje zagnieżdżone w macicy, wkrótce powstaje zarodek, a trzy tygodnie po zapłodnieniu serce małego człowieka zaczyna bić, choć sama kobieta nie jest jeszcze świadoma powstania nowego życia. Zamknięty obieg krwi i pozostały skład krwi niezależny od obiegu krwi matki powstaje 21 dnia po poczęciu. Powyższe stwierdzenia pozwalają sformułować wniosek, iż człowiek zaczyna istnieć od momentu poczęcia i podlega wszystkim normom prawnym dotyczącym ochrony jego osoby.

Pozornie broniąc praw kobiety, wyjaśnia się, że ma ona prawo do samodzielnego decydowania o swym łonie, co skłania ją do przekonania, że posiadanie nieplanowanego dziecka narusza jej prawa. W innym aspekcie, kwestia ta powinna zostać rozważona, jeśli kontakt seksualny był oparty na przemocy lub niechciany, lecz nawet w takim przypadku dziecko nie jest własnością kobiety, która je poczęła i nie jest częścią łona, w którym jest noszone. Od momentu poczęcia jest zupełnie nową, unikalną i niezależną istotą. Jak już wspomniano, ochrona zdrowia kobiet, jakoś

życia, ochrona prywatności, a ostatecznie wolność i prawo do troski o własne ciało to tylko niektóre z argumentów wysuwanych przez orędowników aborcji.

Jednakże prawo dzieci do życia nie stoi w sprzeczności z prawem ich rodziców do komfortu. Teoria praw człowieka stanowi, że niektóre prawa człowieka mogą być ograniczone w celu ochrony podstawowych praw innych osób. Takie ograniczenie praw kobiety jest uzasadnione nie tylko z uwagi na życie dziecka, ale także w celu ochrony samej kobiety przed konsekwencjami aborcji. Argument, że aborcja jest pożądana, a nawet wskazana, wymienia zarówno potencjalne nieprawidłowości w rozwoju płodu, jak i problemy endokrynologiczne matki, choroby poza genitalne, wirusowe i inne, szkodliwe nawyki, przyczyny psychologiczne i wiele innych powodów, które sprawiają, że kobieta decyduje się na zabójstwo swego nienarodzonego dziecka.

Jednak równie wiele, jeśli nie więcej, argumentów przemawia za stanem zdrowia tej samej kobiety, jeśli dziecko zostanie zachowane. Często zmiany, jakie już zaszły w jej ciele, a które zachodzą bezpośrednio po poczęciu, a także w krótkim czasie przed aborcją, nie są nawet wspomniane lub są przedstawiane jedynie pobieżnie. Kobieta jest zaznajamiana z możliwymi psychologicznymi konsekwencjami aborcji, jednak rzadziej wspomina się o tym, że aborcja może również powodować zaburzenia psychiczne, a nie tylko niepewność co do możliwości zajścia w ciążę w przyszłości.

Ginekolodzy przyznają, że zidentyfikowanie konsekwencji aborcji nastęrcza trudności, gdyż istnieje większe prawdopodobieństwo, że kobiety, które dokonały aborcji, będą czuły się winne z powodu swoich wyborów, niezależnie od przyczyn podjęcia tychże decyzji. Najczęstszym powodem aborcji wśród samych kobiet jest brak wsparcia ze strony innych osób, a dopiero potem problemy ekonomiczne i prawne wymieniane przez doradców aborcyjnych jako kwestie pierwszoplanowe. 20% kobiet, które dokonały aborcji, jest o około 12% bardziej narażonych na rozważanie w jakimś momencie samobójstwa niż inne kobiety, a aborcja może tylko zwiększyć ryzyko zachorowania na raka piersi, ponieważ przerwanie ciąży również gwałtownie zatrzymuje proces rozwoju piersi i rozwój komórek, które nie zdążyły się jeszcze rozwinąć, a wrażliwość komórek, które nie są jeszcze w pełni rozwinięte, zwiększa ryzyko nowotworów.

Tak zwany zespół stresu poaborcyjnego (ang. PAD – *post-abortion distress*), który pojawia się już trzy miesiące po aborcji i objawia się bólem fizycznym

i psychicznym, oraz poczuciem ogromnej straty etc. Z kolei syndrom poaborcyjny (ang. PAS – *post-abortion syndrome*), pojawiający się zaledwie kilka lat po aborcji, objawia się niepokojem bez wyraźnego powodu, niezadowoleniem z życia, utratą jego sensu, poczuciem beznadziei i depresją.

Choć dyskurs niniejszy nie zakłada, że słowo Boże jest głównym i decydującym argumentem, ponieważ argumenty teologiczne nie przekonają osoby, która nie wierzy w autorytet Boga, to oprócz przykazania „Nie zabijaj” wzmiankowanego na początku niniejszego artykułu skierowanego przeciwko aborcji, słowa Jezusa „Wszystko, co uczyniliście jednemu z tych braci moich najmniejszych, Mnieście uczynili” (Mt 25,40) są kolejnymi słowami, które zamykają dalszą dyskusję. Wczesne kościoły chrześcijańskie, sprzeciwiając się dominującym rzymskim i greckim praktykom aborcji i unicestwiania nienarodzonych dzieci, orzekły, że płód nie może zostać zabity poprzez przerwanie ciąży, a nowo narodzone dziecko nie powinno być zabijane. Jak stwierdzono w Biblii, wymagana jest odpowiedzialność za życie każdej osoby, ponieważ człowiek został stworzony na obraz Boga. Czytamy w Psalmach: „Ty bowiem utworzyłeś moje nerki, Ty utkałeś mnie w łonie mej matki. Dziękuję Ci, że mnie stworzyłeś tak cudownie, godne podziwu są Twoje dzieła. I dobrze znasz moją duszę, nie tajna Ci moja istota, kiedy w ukryciu powstawałem, utkany w głębi ziemi” (Ps. 139,13-15), a krew zabitego człowieka wezwana zostaje do nieba (por. Rdz 4,10). Bóg umiłował nas, zanim jeszcze się narodziliśmy, mówiąc: „Zanim ukształtowałem cię w łonie matki, znałem cię, nim przyszedłeś na świat, poświęciłem cię” (Jr. 1,5). Zatem chrześcijaństwo uznaje życie ludzkie za święte, podkreślając, że należy je szanować i chronić od momentu poczęcia.

Kościół zawsze podkreślał, że jakakolwiek zamierzona aborcja jest złem z moralnego punktu widzenia. Również w tekście przysięgi Hipokratesa, sformułowanej zgodnie z wymogami moralnymi i etycznymi oraz uniwersalnymi zasadami, lekarze zobowiązywali się nie dawać „[...] nigdy niewieście środka poronnego”. Nowe życie zawsze powstawało jako owoc miłości, nie tylko czystej seksualności, a miłość jest uznawana za wartość moralną nawet wśród niechrześcijan. Dla chrześcijan „[...] Bóg jest miłością” (1 J. 4,8), co jest zrozumiałe dla każdego, niezależnie od posiadanego poziomu wykształcenia, a Chrystus mówi: „Przykazanie nowe daję wam, abyście się wzajemnie miłowali, tak jak Ja was umiłowałem; żebyście i wy tak się miłowali wzajemnie” (J. 13,34).

W świetle powyższych argumentów na poparcie chrześcijańskiego punktu widzenia można bezpośrednio stwierdzić, iż Kościół Chrystusowy nie może

zaakceptować legalizacji aborcji zgodnie z wymogami ustawy o zdrowiu seksualnym i reprodukcyjnym. Biorąc jednak pod uwagę bolesny i trudny wymiar tej kwestii, nie możemy trzymać się prostego zakazu, mówiąc aborcji jednoznacznie „nie”. Chrześcijanie wszystkich denominacji na Łotwie dokładają wszelkich starań, aby jak najlepiej chronić nowe życie. Przykładowo, od kilku lat działa misja „Stopnie” (*Pakāpieni*), przyjmując młode matki, które zostały odrzucone przez swych bliskich i społeczeństwo. Działa również centrum wsparcia rodziny o nazwie „Strzeżmy cudu” (*Sargāsim brīnumu*) i ruch „Dla życia” (*Par dzīvību*), ale to wciąż zbyt mało, by rozwiązać te bolesne problemy. Istnieje potrzeba ogólnokrajowego programu, obejmującego również stosowne zmiany legislacyjne, by wspierać kobiety w trudnych sytuacjach, a chrześcijanie są gotowi do współpracy, aby wprowadzić go w życie¹³.

Moje artykuły z 2002 roku wzbudziły pewne zainteresowanie, nie wywołując jednak poważnej dyskusji prowadzącej do zmian legislacyjnych w kwestiach dotyczących życia. Chrześcijanie w Łotwie nadal piszą i wypowiadają się na temat aspektów pro-life, w tym na temat wyzwania związanego z eutanazją, które wciąż wymaga gruntownej analizy ze strony społeczeństwa i obywateli. Obecnie wydaje się, że inne problemy społeczno-ekonomiczne wysunęły się na polityczne prowadzenie, podczas gdy ludzie dobrej woli winni zachować czujność i rozagę, aby nie przechodzić obojętnie wobec pojawiających się zniecka ideologicznych ataków dokonywanych z użyciem rozmaitych sloganów.

Wnioski

Podsumowując, łotewskie doświadczenia w obronie wartości rodzinnych zostały znacznie wzbogacone dzięki współpracy międzywyznaniowej i ekumenicznej. Chrześcijanie na Łotwie zjednoczyli się w kwestiach tak ważnych dla rozwoju każdego społeczeństwa i narodu, zwłaszcza dla Łotyszy, których liczebność maleje na skutek emigracji i niekorzystnych zmian demograficznych. Jednocześnie chrześcijanie powinni wykazywać się większą motywacją i być lepiej przygotowani do angażowania się w sprawy społeczne i polityczne. Można osiągnąć efektywniejsze wyniki, gdy chrześcijanie i ich wspólnoty lub parafie będą rozwijać zaktualizowane programy przygotowania do małżeństwa i rodziny oraz promować zaangażowanie synodalne i zintegrowane wsparcie rodziny w różnych sytuacjach, potrzebach i kryzysach. Małżeństwa i rodziny chrześcijańskie mogą być faktycznie głównymi

¹³ Zbignevs Stankēvičs, „Aborcja, prawa człowieka i Kościół” (*„Aborti, cilvēktiesības un baznīca”*), *Delfi*, 24.01.2002 r., <https://www.delfi.lv/news/versijas/zbignevs-stankevics-aborti-cilvektiesibas-un-baznica.d?id=2540534> (28.08.2023).

czynnikami autentycznych przemian społecznych i kulturowych skierowanych przeciwko wszelkim formom przemocy, gdy świadomie żyją w zgodzie z Ewangelią Życia, Rodziny i Miłości w Jezusie Chrystusie; gdy doświadczają Kościoła jako komunii na wzór prawdziwie synodalny.

Bibliografia

- Constitution of the Republic of Latvia, <https://likumi.lv/ta/en/en/id/57980> (12.06.2023).
- Convention of the Council of Europe on preventing and combating violence against women and domestic violence, <https://rm.coe.int/168008482e> (11.05.2011).
- Explanatory Report to the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence*, 11.05.2011, Council of Europe Treaty Series – No. 210, s. 16, <https://rm.coe.int/ic-and-explanatory-report/16808d24c6>
- Konferencja Episkopatu Łotwy o poprawkach do Konstytucji, <https://katolis.lv/2021/08/latvijas-biskapu-konference-par-grozijumiem-satversme/> (10.08.2021).
- Konkluzje posiedzenia Rady Ekspertów poświęconego Konwencji Sтамбуlskiej, zorganizowanego przez Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych Łotewskiej Akademii Nauk, http://www.lza.lv/index.php?option=com_content&task=view&id=4425&Itemid=47 (4.06.2018).
- Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, <https://rm.coe.int/168046253c> (28.08.2023).
- List otwarty przywódców łotewskich kościołów chrześcijańskich dotyczący Konwencji Sтамбуlskiej, <https://katolis.lv/2016/05/latvijas-kristigo-baznicu-vauditaju-atklata-vestule-par-stambulas-konvenciju/> (2.05.2016).
- O projekcie zmian w Konstytucji, przedłożonym przez Stowarzyszenie Łotewskich Mężów, <https://likumi.lv/ta/id/325057-par-biedribas-latvijas-viru-biedriba-iesniegtosatversmes-grozijumu-projektu> (29.07.2021).
- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 listopada 2020 r. w sprawie nr 2019-33-01, https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2019/12/2019-33-01_Spriedums.pdf (12.06.2023).
- Stankēvičs Z., „Aborcja, prawa człowieka i Kościół” („Aborti, cilvēktiesības un baznīca”), *Delfi*, 24.01.2002 r., <https://www.delfi.lv/news/versijas/zbignevs-stankevics-aborticilvektiesibas-un-baznica.d?id=2540534> (28.08.2023).
- Stankēvičs Z., „Dlaczego jestem szczęściarzem?” („Kāpēc man ir paveicies?”), *Diena*, 23.01.2002 r., <https://www.diena.lv/raksts/pasaule/krievija/kapec-man-ir-paveicies-11226015> (28.08.2023).
- Ustawa o zdrowiu seksualnym i reprodukcyjnym, (01.07.2019).
- Ustawa o związkach cywilnych, <https://titania.saeima.lv/LIVS13/saeimalivs13.nsf/0/94894F3C9166D3DEC225880000302475?OpenDocument> (12.06.2023).